

В. І. Свірыдзенка, дацэнт кафедры
беларускага і рускага мовазнаўства
факультэта пачатковай адукацыі БДПУ,
кандыдат педагагічных навук

РАЗВІЦЦЁ ЧЫТАЦКАЙ КУЛЬТУРЫ МАЛОДШЫХ ШКОЛЬНІКАЎ У ПРАЦЭСЕ ІХ ЛІТАРАТУРНАЙ АДУКАЦЫІ

У наш час адной з найбольш плённых сацыя-культурных ідэй у сферы гуманітарнага мыслення з’яўляецца ідэя ўзаемаразумення і зносін, прадметам якіх з’яўляецца твор. У кантэксце гэтай ідэі прадугледжваецца, што “сучасны чытач пры далучэнні да культурных каштоўнасцяў розных эпох і народаў, зафіксаваных у творах, набывае сваё непаўторнае месца на іх межах, у “зоне кантакту” з “чужымі” пазнаваўчымі, этычнымі і эстэтычнымі сэнсамі” [3, с.34].

Каб чытач-школьнік пераўтварыўся з выпадковага спажыўца культуры у суразмоўцу аўтара твора, ён не павінен механічна запамінаць набор асобных гісторыка-літаратурных фактаў і бяздумна ўзнаўляць іх у вусных адказах і сачыненнях. Галоўная задача сучаснага педагога – дапамагчы школьніку навучыцца самастойна, без чыёй-небудзь дапамогі ўступаць у дыялог з рознымі творамі, фіксуючы ў свядомасці разнастайнасць мастацкіх прынцыпаў і формаў адлюстравання свету і чалавека. Пры гэтым настаўніку трэба памятаць, што “само мастацтва - выпрацаваны стагоддзямі культурнага жыцця чалавецтва магутны механізм арганічнага, ненасільнага станаўлення асобы шляхам яе цэласнага духоўнага самавызначэння, якое накіроўваецца тэкстам. Настаўніку тут дастаткова заставацца памочнікам, які пранікліва аблягчае нявопытнаму чытачу сустрэчу з шэдэўрам” [5, с. 73].

Дыялагізацыя літаратурнай адукацыі прадугледжвае пераасэнсаванне камунікатыўнай і дзейснай логікі арганізацыі навучання на ўроку літаратурнага чытання, ролі настаўніка і вучня, спосабаў размеркавання і асваення матэрыялу, спецыфікі яго ўзаемасувязі як з асноўнымі эпохамі станаўлення чытацкай свядомасці школьніка, так і з дамінантнымі этапамі развіцця славеснага мастацтва.

Пры пераемным ўзаемадзеянні настаўніка і яго вучняў становіцца магчымай рэалізацыя сацыякультурнага праекта пашырэння прасторы паўнацэннага “чытацкага быцця”, а ўнутры яе фарміраванне і развіццё культурнага чытача. У гэтым і павінна праявіцца сутнасць сучаснай літаратурнай адукацыі.

Пры вызначэнні гарызонтаў літаратурнай адукацыі трэба пераадолець штучную мяжу паміж “прадметным зместам і спосабамі яго трансляцыі” [6, с. 5]. У адукацыйны змест неабходна ўключаць не толькі вучэбны матэрыял, але і фарміраванне разумовых і паводзінскіх стратэгіяў, якія складаюць аснову гуманітарнага мыслення (у нашым выпадку літаратурнага).

Таму стратэгічная мэта літаратурнай адукацыі заключаецца ў фарміраванні і развіцці культуры чытацкага ўспрымання і разумення

феноменаў літаратуры перш за ўсё як з'яў мастацтва. Такая культура – адзін з вядучых кампанентаў духоўнага станаўлення асобы, здольнай да эстэтычнай, герменеўтычнай (г. зн. пазнавальна-разумеючай) і маральнай самаактуалізацыі ў сацыякультурнай прасторы.

Для таго каб паказаць, як фарміруюцца базавыя кампаненты культуры малодшых школьнікаў пры засваенні курса "Літаратурнае чытанне", неабходна памятаць, што ён выступае ў якасці арганічнага звяна сістэмы адзінай бесперапыннай літаратурнай адукацыі і ўяўляе сабой самастойны вучэбны прадмет, які ўводзіць дзяцей у свет мастацкай літаратуры, закладвае асновы чытацкай культуры.

Кагнітыўны (пазнаваўчы) вопыт асобы як “кампанент зместу адукацыі і базавай культуры асобы мае на ўвазе пабудову ў свядомасці вучня навуковай карціны свету” [1, с. 3]. Адзіная сістэма літаратурнай адукацыі і маўленчага развіцця школьніка як моўнай асобы прадугледжвае фарміраванне ў вучняў пачатковых класаў наступных літаратуразнаўчых і маўленчых ведаў [2]:

1. *На ўзроўні моўнага афармлення тэксту (элакутыўныя “elocutio, лац.: элакуцыя, славеснае выражэнне” ўменні: Як сказана? Як сказаць?):* уяўленне пра слова як сродак стварэння мастацкага вобразу і сродак выражэння аўтарскіх адносін; пра мнагазначнасць слова, пра пераноснае значэнне, метафару, параўнанне, сінонімы, антонімы, стылі маўлення; пра рытм, рыфму, гукапіс як выразныя сродкі стварэння вобраза; пачатковае ўяўленне пра суадносіны літаратуры і рэчаіснасці, пра мастацкі вымысел і мастацкую праўду, мастацкі вобраз; уяўленне пра першаснасць твора па адносінах да ілюстрацыі, пра статычнасць ілюстрацыі і адлюстраванне развіцця падзей у літаратуры; пачатковае ўяўленне пра сродкі стварэння мастацкага вобраза ў літаратуры, выяўленчым мастацтве, музыцы, кінематографе.

2. *На ўзроўні кампазіцыйнага размяшчэння (дыспазітыўныя “dispositio, лац.: дыспазіцыя, размяшчэнне” ўменні: У якім парадку сказана (сказаць?):* уяўленне пра кампазіцыю як сродак выражэння аўтарскай задумы, пра асноўныя элементы сюжэта эпічнага твора; першапачатковае ўяўленне пра роды літаратуры, пра жанры; паняцце пра тыпы тэксту, асаблівасці пабудовы тэкстаў розных тыпаў: наяўнасць сюжэта ў апавяданні, свабодная кампазіцыя тэксту-апавядання, трохчасная пабудова тэксту разважання (тэзіс, доказ, вывад).

3. *На ўзроўні змставага напаўнення (інвентыўныя “inventio, лац.: інвенцыя, вынаходства” ўменні: Што сказана? Што сказаць?):* уяўленне пра спосабы адлюстравання персанажаў (адлюстраванне ўчынкаў, пачуццяў, перажыванняў, разважанняў, знешнасці персанажа, яго адносін да іншых герояў твора і іх адносін да яго, маўленчыя характарыстыкі); уяўленне пра спосабы выражэння пачуццяў і перажыванняў; пачатковае ўяўленне пра ролю персанажа ў творы, пра ролю пейзажа, пра лірычнага героя; пачатковае ўяўленне пра аўтара як творцу мастацкага твора, пра твор як мастацкае цэлае, паняцце пра пункт погляду, пра апавядальніка і яго ролю ў творы, пра

вусную народную творчасць; пачатковае ўяўленне пра жанры фальклору (скорагаворкі, лічылікі, пацешкі, песенькі, загадкі, казкі), пра гістарычныя карані народных загадак; пачатковае ўяўленне пра мастацкую ідэю, пра суадносіны ідэі і вобраза, пра інтэрпрэтацыю мастацкага твора, пра тэму і галоўную думку тэксту.

Кагнітыўны вопыт з'яўляецца арыенціровачнай асновай і сродкам для практычнай і пазнавальнай дзейнасці чалавека. **“Вопыт практычнай дзейнасці**, або ажыццяўленне вядомых спосабаў дзейнасці па ўзору, як кампанент зместу адукацыі і базавай культуры асобы ўключае ў сябе авалоданне навыкамі вучэбнай дзейнасці, сістэмай агульнавучэбных уменняў, якія ляжаць у аснове любой дзейнасці” [1, с. 3.]. У сістэме літаратурнай адукацыі і маўленчага развіцця школьніка як моўнай асобы прадугледжваецца фарміраванне наступных чытацкіх рэцэптыўна-аналітычных уменняў [2]:

1. *На ўзроўні моўнага афармлення тэксту (элакутыўныя ўменні: Як сказана? Як сказаць?):* успрымаць выяўленча-выразныя сродкі мовы ў адпаведнасці з іх функцыяй ў мастацкім творы; узнаўляць ва ўяўленні карціны жыцця, створаныя пісьменнікам.

2. *На ўзроўні кампазіцыйнага размяшчэння (дыспазітыўныя ўменні: У якім парадку сказана (сказаць?):* устанаўліваць прычынна-выніковыя сувязі, бачыць логіку развіцця дзеяння ў эпасе, дынаміку эмоцый у лірыцы, рух канфлікту ў драме.

3. *На ўзроўні зместавага нападнення (інвентыўныя ўменні: Што сказана? Што сказаць?):* цэласна ўспрымаць вобраз-персанаж ў эпасе, вобраз-перажыванне ў лірыцы, характар у драме (адзін з элементаў твора, які разам з іншымі служыць для раскрыцця ідэі); бачыць аўтарскую пазіцыю ва ўсіх элементах твора; асвойваць мастацкую ідэю твора.

Вопыт творчай дзейнасці як кампанент зместу адукацыі і базавай культуры асобы накіраваны на самога творцу, на развіццё яго здольнасцей знаходзіць рашэнні ў нестандартных сітуацыях, на стварэнне матэрыяльных і духоўных каштоўнасцей. Абавязковым кампанентам сістэмы пачатковай літаратурнай адукацыі малодшых школьнікаў з'яўляецца творчая дзейнасць. У кантэксце літаратурнай адукацыі творчая дзейнасць прадугледжвае працу не толькі на аснове прачытанага твора, але і ўласную аўтарскую творчасць, акрамя таго, яна фіксуе ўвагу на форме твора. На ўроках літаратурнага чытання фарміруюцца наступныя рытарскія прадуктыўна-сінтэтычныя ўменні [2]:

1. *На ўзроўні моўнага афармлення тэксту (элакутыўныя ўменні: Як сказана? Як сказаць?):* адбіраць і выкарыстоўваць аналагічныя выяўленча-выразныя сродкі для дасягнення ўласнай маўленчай мэты; перадаваць свае жыццёвыя ўражанні ў вобразнай форме (пры дапамозе славеснага мастацкага вобраза).

2. *На ўзроўні кампазіцыйнага размяшчэння (дыспазітыўныя ўменні: У якім парадку сказана (сказаць?):* уменне выбудоўваць кампазіцыю ўласнага выказвання.

3. *На ўзроўні зместавага нападнення (інвентыўныя ўменні: Што сказана? Што сказаць?):* раскрываць ўласную аўтарскую задуму праз увядзенне ў тэкст вобраза персанажа, стварэнне пейзажу; падпарадкоўваць уласнай аўтарскай задуме ўсе элементы тэксту; раскрываць тэму і праводзіць асноўную думку свайго тэксту.

Вопыт асобна-каштоўнасных арыентацый ў якасці кампанента зместу адукацыі і базавай культуры асобы разглядаецца ў педагогіцы як “сістэма матывацыйна-каштоўнасных і эмацыянальна-валявых адносін” [1, с. 3]. Сістэма літаратурнай адукацыі і маўленчага развіцця школьніка як моўнай асобы мае на ўвазе наступную эмацыянальна-ацэначную дзейнасць [2]:

1. *На ўзроўні моўнага афармлення тэксту (элакутыўныя ўменні: Як сказана? Як сказаць?):* усведамленне аўтарскіх адносін да адлюстраванага ў творы; ацэнка аўтарскага выбару слова; перадача ў маўленні сваіх адносін да прадметаў і з’яў; ацэнка прачытанага як твора мастацтва і выражэнне сваіх адносін да падзей, апісаных у творы; ацэнка ілюстрацыі; пранікненне ў эмацыянальную танальнасць адлюстраваных аўтарам карцін; перадача эмацыянальнай танальнасці ў славесных і графічных ілюстрацыях, кінасцэнарыі, выразным чытанні.

2. *На ўзроўні кампазіцыйнага размяшчэння (дыспазітыўныя ўменні: У якім парадку сказана (сказаць?):* выяўленне змены эмацыянальнай танальнасці і перадача дынамікі пачуццяў у выразным чытанні і ўласным выказванні; ацэнка кампазіцыі тэксту, выразнасці чытання.

3. *На ўзроўні зместавага нападнення (інвентыўныя ўменні: Што сказана? Што сказаць?):* спачуванне, суперажыванне персанажу, лірычнаму герою; ацэнка ўчынкаў, усведамленне сваіх і аўтарскіх адносін да персанажа; перадача характару персанажа ў выразным чытанні, у апавяданні па аналогіі; усведамленне аўтарскай ацэнкі ва ўсіх элементах твора; выражэнне аўтарскай пазіцыі пры чытанні, ілюстраванні, ва ўласным выказванні; перажыванне і ўсведамленне ідэі твора; выражэнне сваіх адносін да прачытанага; ацэнка розных інтэрпрэтацый мастацкага тэксту.

Такім чынам, у сучаснай літаратурнай адукацыі рэалізоўваецца анталагічна-дзейсны падыход, згодна з якім культурны чытач успрымае твор, з аднаго боку як “жыццёвую” рэальнасць, як свет героя, у які можна “ўвайсці”, суперажываючы персанажу і нават атаясамліваючы сябе з ім (“унутраная пазіцыя”). З другога – для такога чытача важным становіцца перш за ўсё створаны аўтарам тэкст (“знешняя пазіцыя”). Звязаць адно з другім - азначае для культурнага чытача усвядоміць, што тэкст арганізаваны, пабудаваны аўтарам так, каб стварыць у чытача ілюзію супрысутнасці і выклікаць суперажыванне. Таму для культурнага чытача заўсёды асобна значымым з’яўляецца чужы тэкст і чужая (аўтарская) задумка. Іменна таму ён імкнецца да адэкватнага і адказнага разумення практычна любога мастацкага выказвання, а значыць, да таго, каб самастойна далучыцца да культуры.

Літаратурна адукаваны чытач валодае спосабамі, якія дазваляюць яму пераходзіць ад першапачатковага цэласнага ўражання-перажывання, пытанняў і здагадак пра сэнс твора праз назіранні над тэкстам і аналіз яго

будовы да сінтэзу, г.зн. да разумення сэнсу твора як цэлага, ва ўсёй паўнаце сувязяў і суадносін яго аспектаў і элементаў. “Развіццё культуры чытача не можа ажыццяўляцца без фарміравання “двайной” пазіцыі чытача. Яно вызначаецца сістэматычным высвятленнем і рэфлексіяй першапачатковага ўспрымання, правільна арганізаваным працэсам спасціжэння чужой мастацкай “мовы”, удаканаленнем уменняў аналізаваць і інтэрпрэціраваць твор” [3, с. 41]. З’яўляючыся асноўным сродкам адэкватнай інтэрпрэтацыі мастацкага сэнсу, паслядоўна праведзены аналіз развівае культуру вуснага і пісьмовага маўлення малодшых школьнікаў, пашырае чытацкі круггляд, развівае іх мысленне і эстэтычны густ.

Літаратура

1. Антипова, М. Б. Базовые компоненты культуры младших школьников / М. Б. Антипова // Пачатковая школа. – 2007. - № 6. – С. 3. Антипова, М. Б. Базовые компоненты культуры младших школьников / М. Б. Антипова // Пачатковая школа. – 2007. - № 6. – С. 3.
2. Ворожбитова, А. А. Начальное лингвисторическое образование: Методика преподавания русского языка: Таблицы, схемы, алгоритмы: Учебно-методическое пособие / А. А. Ворожбитова. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 248 с.
3. Лавлинский, С. П. Технология литературного образования: коммуникатив.-деятельност. подход / С. П. Лавлинский . - М.: Прогресс-Традиция: Инфа-М, 2003. – 381 с.
4. Матвеева, Т. В. Учебный словарь: русский язык, культура речи, стилистика, риторика / Т. В. Матвеева. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 432 с.
5. Тюпа, В. И. Пусть будет «весело стихи свои вести» // Дискурс. Новосибирск. - 1996. - № 2 - С.73.
6. Тюпа, В. И. Школа коммуникативной дидактики и гражданское общество // Дискурс. Новосибирск. - 1997. - № 3 – 4. - С.5 - 10.